

Т. В. Кондратюк,

к. держ. упр., докторант кафедри філософії і методології державного управління,
Національна академія державного управління при Президентові України

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ПРО СФЕРУ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ НАПРИКІНЦІ XX — НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Розкриваються новітні теоретичні здобутки світової соціологічної науки в частині характеристики сфери сімейних відносин як об'єкта дослідження в галузі наук державного управління та публічного адміністрування. Підкреслено особливу значущість і розкрито зміст внеску британських соціальних теоретиків (Н. Аберкромбі, Д.Х.Дж. Морган, Г. Аллан та ін.). Характеристика сучасного розвитку уявлень про шлюб, сім'ю, системи споріднення базується передусім на опрацюванні комплексу праць, здійснених у межах проекту міжнародної Блеквеллівської енциклопедії соціології.

New theoretical results received by the world sociological science in the field of characterizing the family relationships sphere as a research object in the field of government and public administration science is exposed. Particular importance of the British social theorists (N. Abercrombie, D.H.J. Morgan, G. Allan and others) is underlined and its contents are revealed. The characteristic of current development of notions about marriage, the family and kinship systems is based, first of all, on the analysis of the set of scholar papers realized under the framework of the international Blackwell Encyclopedia of Sociology project.

Ключові слова: механізми державного управління, сфера сімейних (родинних) відносин, соціологія, шлюб, шлюбний ринок, послідовна моногамія, сім'я, інституційна сім'я, товариська сім'я, матримоніальна сім'я, сімейна різноманітність, системи споріднення.

Keywords: public administration machinery, sphere of family and kin relationships, sociology, marriage, mate selection market, serial monogamy, family, institutional family, companionate family, conjugal family, family diversity, kinship systems.

ВСТУП

Фундаментальною і водночас вельми актуальною проблемою галузі державно-управлінської науки України є обґрунтування шляхів удосконалення системи механізмів державного управління сферою родинних відносин. Для розв'язання цієї проблеми вельми корисним є, зокрема, звернення до наукового внеску фахівців, що представляють таку наукову дисципліну, як соціологія сім'ї. Її врахування відкриє доступ до всієї сукупності фундаментальних і прикладних напрацювань соціологічної науки та надбав соціальної практики розвитку сфери сімейних відносин у цілях їхнього застосування в Україні.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою дослідження є виявлення у працях учених-соціологів кінця минулого — початку нинішнього століть елементів внеску до методології дослідження та спеціальної теорії сімейних (родинних) відносин, найбільш значущих із точки зору використання в якості елементів теоретико-методологічної бази під час удосконалення механізмів державного

регулювання сфери сімейних відносин в Україні. Її було досягнуто шляхом розв'язання низки конкретних наукових завдань, що зводилися до деталізованого розгляду й подальшого узагальнення напрацювань світової соціологічної науки кінця XX — початку XXI століття в частині характеристики сфери сімейних відносин як об'єкта дослідження в галузі наук державного управління та публічного адміністрування.

РЕЗУЛЬТАТИ

Безпосереднім предметом нашого дослідження виступають механізми державного управління у такій суспільній царині, як сфера сімейних (родинних) відносин. Ми додержуємося наступних уявлень про те, що являє собою ця сфера як об'єкт державного управління. Ядро її становлять соціальні інститути шлюбу (англ. marriage) і сім'ї (англ. family, у певних випадках — kinship; про це див. нижче). Укладенню шлюбу зазвичай передують слідування такій моделі поведінки, як шлюбне, або ж передшлюбне, залицяння (англ. courtship). Функціонування згада-

них соціальних інститутів у будь-якому суспільстві доповнюється сукупністю неінституціалізованих, позаінституціальних елементів шлюбно-сімейних відносин. Нарешті, до складу цієї сфери, на нашу думку, у повному обсязі входять культурні системи споріднення (англ. kinship systems), подеколи вельми складні й розгалужені.

Одразу хочемо зупинитися на лінгвістичному аспекті проблеми. Підкреслимо ту обставину, що у сучасній українській мові взагалі та в соціологічній науці зокрема поняття "сім'я" ототожнюється з поняттям "родина". Стосовно цього не залишає сумнівів звернення до такого авторитетного джерела, як перша вітчизняна соціологічна енциклопедія. Відповідна стаття в цьому виданні починається з наступного визначення: "Сім'я (родина) — форма спільності людей, що склалася з поєданого шлюбом подружжя (або такого, що проживає у незареєстрованому шлюбі), його дітей (власних чи усиновлених), а також, у деяких випадках, із інших осіб, поєданих родинними зв'язками" [3, с. 333]. Тому будемо вживати слова "сім'я" і "родина" як повністю взаємозамінювані.

Система теоретичних поглядів стосовно сфери сімейних відносин в основному склалася вже до початку 80-х років минулого століття. Ми схарактеризували її ключові компоненти, спираючись на матеріали американської "Соціологічної енциклопедії", головним консультантом у процесі створення якої був відомий фахівець А. Франк Третій (Frank, III), видання, що підбивало певний підсумок розвитку соціологічної думки не лише США, а й усього світу [9].

Власне, суспільно-науковий аналіз сфери родинних відносин треба починати з характеристики шлюбу, котрий визначається як соціальний інститут, що охоплює практику подружнього життя у певному суспільстві, зокрема відносини між чоловіками та дружинами, і санкціонує статус подружжя у системі прав та обов'язків, суттєвих для соціального функціонування сім'ї. Підкреслювалося, що ключова соціальна функція шлюбу майже в усіх суспільствах полягає в узаконюванні батьківства, а не сексуальних стосунків. Через це фактично культурною універсалією є засудження статевих зносин, що можуть призвести до вагітності за відсутності навіть самої можливості укласти шлюб. У традиційних суспільствах шлюб знаходився під контролем родини, рідні (до речі, саме в цьому контексті використовуване джерело "сім'ю" позначало англійським словом "kin", а не "family"). У сучасних суспільствах він звичайно контролюється державою [16, с. 163]. Крім узаконювання батьківства, шлюб надає одному чи обом членам подружжя та (або) їхнім розширеним сім'ям контроль над сексуальними послугами, робочою силою і власністю іншого члена подружжя. Він встановлює чи продовжує соціально значущі відносини між родинними групами чоловіка й дружини [11, с. 164].

На межі століть помітний внесок у систематизацію напрацювань світової соціологічної науки зробили британські вчені [4]. Зокрема, наголошувалося на тому, що сфера, в якій здійснюється вибір майбутніх дружин і чоловіків, великою мірою функціонує як ринок, і правила цього вибору визначають форми обміну між шлюбними партнерами та їхніми домогосподарствами. Різновиди згаданого ринку варіюють, являють собою певний континуум між шлюбами упорядкованими, жорстко врегульованими (закритий ринок) і формально вільними (відкритий ринок) [4, с. 249]. У вузькому ж, "технічному" розумінні шлюбний ринок — це система співвідношень чисельності різних груп здатного до шлюбу населення, що утворює загальні рамки шлюбного вибору [1, с. 152].

Як відомо, у сучасних суспільствах загальноприйнятою формою шлюбу, що підтримується і державою, і громадською думкою, є моногамія. Однак розуміння цієї категорії вочевидь потребує суттєвого уточнення. Наприклад, велика кількість розлучень і повторних шлюбів у країнах Заходу переконує, що для визначення їхньої "шлюбної практики" більше підходить термін "серійна, або послідовна, моногамія" (англ. "serial monogamy"), а не просто категорія моногамії [4, с. 249; 2, с. 583].

Підсумки розвитку соціологічної науки на початку ХХІ століття відображаються в такій грандіозній колективній праці (точніше — низці регулярно оновлюваних праць), як міжнародна Блеквеллівська енциклопедія соціології. Ми звертаємося до останнього, найсвіжішого паперового видання [7]. До створення його статей були залучені близько 700 авторів. Слід підкреслити ще одну важливу обставину: "статті охоплюють теми й персоналії, які звичайно не включають у праці, подібні до цієї, що походять із Заходу та з Півночі. Це справді праця, яка репрезентує світову соціологію" [7, с. 15].

Показово, що автором базової статті, присвяченої питанням шлюбу, став саме британський вчений — Девід Хопкрафт Джон Морган (нар. 1937). Його викладацьке життя пов'язане передусім із Манчестерським університетом, почесним професором якого Д.Х.Дж. Морган є. Там само створено названий на честь ученого Морганівський центр дослідження відносин та особистого життя. Д.Х.Дж. Морган був президентом Британської соціологічної асоціації (1997—1999) і головним редактором її журналу "Соціологія", є редактором книжкової серії "Палгрейвські дослідження з соціології сім'ї". Ядро сфери його наукових інтересів складають соціологія сім'ї та вивчення гендерних питань, насамперед, соціального життя чоловіків і специфіки маскуліності.

Взагалі, сучасна соціологія сповідує більш широкий погляд на питання шлюбу, ніж той, який було висвітлено вище. Основні моменти, що стосуються значення цього соціального інституту, полягають у наступному.

По-перше, шлюб розглядається як ключовий елемент у межах ширшого комплексу сімейних відносин. Цей соціальний інститут встановлює зв'язки між різними родинами та поколіннями.

По-друге, шлюб розцінюється в якості ключового відтинку на життєвому шляху. Він потрактовується як важливий "перехід" у житті індивідів і тих, із ким їх зв'язує.

По-третє, шлюб розглядається як ключовий елемент у соціальному впорядкуванні гендеру та сексуального життя. У суспільствах модерного типу це є найпоширенішим розумінням шлюбу (за схемою "один чоловік — одна дружина"), що закріплює різницю між чоловіками й жінками та підкреслює важливість гетеросексуальності.

По-четверте, шлюб розцінюється в якості ключового елемента ширшої соціальної структури. Така ситуація складається через те, що сторони, залучені до шлюбу, не лише мають гендерну приналежність і можливість брати участь у сексуальному житті, але й наділені класовою, етнічною, релігійною та вкоріненіми в інших сферах ідентичностями (сама так, у множині, вживають цей термін у подібному контексті вчені-соціологи).

По-п'яте, шлюб є важливим як елемент процесу продукування й поширення поведінкових взірців у царині піклування та соціальної підтримки.

Нарешті, по-шосте, соціальний інститут шлюбу відіграє важливу роль у формуванні особистої та соціальної ідентичності.

Спираючись на перелічені концептуальні міркування та розвиваючи їх, Д.Х.Дж. Морган цілком слушно

доходить важливого висновку [13, с. 370]. Уявлення про занепад шлюбу можна піддати сумніву, оскільки не є проблемою показати, що шлюб залишається важливим етапом життєвого шляху, який просто здійснюється у пізніші терміни. Також на користь значимості цього соціального інституту свідчить зростання інтенсивності вимог про визнання законними гомосексуальних шлюбів. Проблема полягає скоріше не в "занепаді", а в змінах, що відбуваються, причому дослідники часто пояснюють ці зміни за допомогою посилення на загальній історичній процес "індивідуалізації". Наголос тут робиться на способах, у які індивіди все більшою мірою набувають спроможність або навіть вимушені вибудувати свої родинні біографії, не звертаючи значної уваги на очікування інших чи на встановлені зразки поведінки. Інколи це може розглядатись як поширення демократичних ідеалів на сферу інтимних відносин. Однак інше формулювання акцентує на довготермінових зрушеннях. Йдеться про змінення природи шлюбу, його еволюцію від стійкого інституційного стану до плінної системи відносин. Сучасний шлюб може розглядатись як такий, що віддаляється від соціального контексту, коли він був явно вкорінений у ширшій мережі родинних зв'язків і зобов'язань й утворював головну правову ідентичність дорослих. З перетворенням шлюбу більшою мірою на систему відносин очевидніше акцентуються індивідуальний вибір і потреби задоволеності його учасників. Причому в даному випадку поняття вибору охоплює й можливість не вступати в шлюб.

Від характеристики шлюбу перейдемо до описування соціального явища сім'ї. Остання визначається світовою соціологічною наукою як група людей, пов'язаних кровним спорідненням, шлюбом або всиновленням (прийманням за дочку), що утворює соціальну систему. Майже у всіх культурах функції сім'ї включають дітонародження, піклування про дітей, їхню соціалізацію, забезпечення психологічного комфорту для членів родини та умов для статевих зносин подружжя. У різних суспільствах до перелічених вище додається ще багато різноманітних соціальних функцій інституту сім'ї [15, с. 109—110].

Британські вчені-соціологи на межі століть сформулювали наступне визначення профільної дисципліни: соціологія сім'ї — це вивчення того, як саме інституціалізовано людське сексуальне відтворення та як дітям, що є "продуктом сексуальних союзів", надають місця в межах системи споріднення. Підкреслювалося, що дві проблеми домінують над сучасними соціологічними підходами до вивчення сім'ї. По-перше, жваво обговорюється зв'язок між типами сімейної структури та індустріалізацією. По-друге, численні критики модерного сімейного життя намагались обґрунтувати припущення, що місце жінки в родині зумовлює гендерну нерівність не на користь жіноцтва у суспільстві в цілому та що модерна сім'я, яка базується на інтимних відносинах й емоційній прихильності, фактично маскує систему експлуатації дружин чоловіками та дітей — батьками [4, с. 401].

Цікаво й корисно довідатись, які саме положення вчені сьогодні вважають головними віхами в історії розвитку соціології сім'ї. Відповідний перелік подамо за узагальнювальною статтею американського соціолога М. Гаттера [12, с. 214].

Основним досягненням Ф. Енгельса (Engels) було визначення сім'ї як економічної одиниці. На цьому аспекті в подальшому сконцентрувалися багато з-поміж історичних досліджень родинного життя. І нині відповідний підхід має велике теоретичне значення для соціології сім'ї.

Представники чиказької школи соціології В. Огберн (Ogburn) та Е. Берджесс (Burgess) підкреслювали, що в традиційних суспільствах сім'я виконувала економічні, освітні, рекреаційні, релігійні й захисні функції, більшість яких у модерному суспіль-

стві перейшла до інших соціальних інститутів. Виходячи з цього, Е. Берджесс запропонував класифікацію типів сім'ї як таких, що еволюціонують "від інституційних до товариських стосунків". Згідно з цим підходом, інституційна сім'я (англ. institutional family) підтримується за рахунок зовнішнього тиску й втручання з боку спільноти, а товариська сім'я (англ. companionate family) підтримується за рахунок емоційних зв'язків між її членами.

Т. Парсонс (Parsons) наголошував на важливості нуклеарної сім'ї — за відсутності поширених зв'язків споріднення — у виконанні двох з-поміж головних соціетальних завдань: первинної соціалізації й задоволення чуттєво-емоційних потреб членів подружжя та їхніх дітей. Крім того, відокремлена нуклеарна сім'я, що не обтяжена суперечливими зобов'язаннями перед родичами, які виникали в межах сім'ї розширеної, здатна краще використовувати сприятливі можливості у сфері зайнятості й пристосовуватися до вимог сучасного індустріалізованого та урбанізованого життя.

Основним внеском В. Дж. Гуда (Goode) стало систематичне збирання й усебічний аналіз крос-культурних та історичних відомостей з метою перевірити панівне розуміння, за яким індустріальний та економічний розвиток був головною причиною змінення сім'ї. Вчений дійшов висновку, що зміни в господарському способі життя та в сім'ї є паралельними процесами, причому обидва відбуваються під впливом змін у суспільних та особистих ідеологіях — утвердження на соціальному й індивідуальному рівні ідеології економічного прогресу, матримоніальної сім'ї (англ. conjugal family) та рівноправності. Нарешті, В. Дж. Гуд доводив, що під час розгортання "світової революції" в напрямі індустріалізації та урбанізації спостерігається конвергенція різноманітних типів розширених сімейних форм до певного типу матримоніальної сімейної системи.

Нарешті, у межах теоретизування щодо глобалізації акцентується на вивченні транснаціональних процесів, які здійснюють вплив на сім'ї. Радше, ніж концентрувати увагу на окремій характеристиці сімей у модернізованих країнах або сімей у суспільствах третього світу, головне значення надається тим родинним відносинам, які виникають і розвиваються, коли індивіди мають членів сімей, що живуть і в багатих, і в бідних країнах.

Взагалі ж останнім часом точаться жваві дискусії навколо самого визначення сім'ї. Постає ціла низка питань. Наприклад, чи складають сім'ю двоє дорослих співмешканців та їхня дитина на утриманні? Чи становить така пара сім'ю, якщо дітей у домогосподарстві немає? А якщо ці двоє дорослих є гомосексуалістами? [14]. Як би там не було, вже зазнала змін трактовка поняття сімейної різноманітності (англ. family diversity). Тепер воно застосовується для відображення широкого спектра характеристик або вимірів, за якими сім'ї варіюють, разом із визнанням того, що існує велика кількість різних форм сім'ї, які функціонують ефективно [8, с. 215—216].

Ще один відомий британський соціолог, Грехем Аллан, розглядаючи питання структури сім'ї, слушно зазначає таке: "Наголос, що робиться на правах і потребах дітей, зростання обсягу зобов'язань у царині піклування та збільшення розміру ринків, у центрі уваги яких — діти й підлітки, відбиває ступінь пріоритетності, що надається дітям-утриманцям у межах сучасних сімейних систем" [5, с. 217].

Нарешті, остання з-поміж ключових категорій, що формують наукове відображення сфери сімейних відносин, а саме системи споріднення трактується як культурні ідеології, що окреслюють й організують ролі у соціальних відносинах стосовно дітонародження, піклування про молодь і зв'язків між поколіннями [10, с. 148]. Г. Аллан підкреслює, що в сучасному

суспільстві споріднення являє собою мережу міжособових відносин, які взаємодіють між собою [6, с. 339]. Звичайно каналами цієї мережі безперешкодно й особливо інтенсивно течуть новини та плітки. Функцію ж "підтримання спорідненості" найчастіше виконують матері. Через мережеву природу споріднення для розуміння його процесів корисно концентрувати увагу на переговорному характері формування відповідних систем. Подібно до цього потрапляння, наприклад, нових шлюбних партнерів, співмешканців, мачух, вітчмів до числа родичів визначається не лише індивідуальним бажанням. Воно також залежить і від того, чи розглядають їх як членів "сім'ї" інші члени родинної мережі.

ВИСНОВКИ

Наукова новизна результатів дослідження полягає в наступному:

— узагальнено напрацювання світової соціологічної науки кінця ХХ — початку ХХІ століття в частині характеристики сфери сімейних відносин як об'єкта дослідження в галузі наук державного управління та публічного адміністрування;

— систематизовано й репрезентовано соціологічні уявлення стосовно ролі соціального інституту шлюбу в сучасному суспільстві;

— у контексті історії пошуків соціологічної науки продемонстровано еволюцію розуміння сімейної різноманітності;

— акцентовано увагу на висновку соціологічної науки щодо пріоритетності положення дітей-утриманців у межах сучасних сімейних систем;

— відображено мережений підхід до характеристики систем споріднення, що наголошує на переговорному характері їх формування та переформатування.

Теоретичне значення відповідних положень зумовлюється тим, що вони являють собою важливий елемент теоретико-методологічних підвалин створення наукової концепції вдосконалення механізмів державного управління сферою сімейних (родинних) відносин в Україні на сучасному етапі суспільного розвитку. Їхня практична значущість випливає з можливості та користності застосування одержаних результатів із метою покращення якості та підвищення ефективності фундаментальних і прикладних досліджень вітчизняної науки державного управління у відповідній частині. Подальші розробки з цієї теми, на нашу думку, мають бути пов'язані, насамперед, із безпосереднім застосуванням відповідних напрацювань соціології для вивчення механізмів державного управління сферою родинних відносин.

Література:

1. Вакулєнко С. М. Соціологія сім'ї: навчально-методичний посібник для викладачів та студентів / С. М. Вакулєнко. — Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2003. — 160 с.

2. Масионіс Дж. Соціологія: [пер. с англ.]. — 9-е изд. — СПб.: Питер, 2004. — 752 с.

3. Соціологічна енциклопедія / [укладач В. Г. Городяненко]. — К.: Академвидав, 2008. — 456 с.

4. Abercrombie N., Hill S., Turner B. S. The Penguin dictionary of sociology / N. Abercrombie, S. Hill, B. S. Turner: 3rd edition. — London: Penguin Books, 1994. — XII, 511 p.

5. Allan G. Family structure / G. Allan // The concise encyclopedia of sociology / [edited by G. Ritzer and J. M. Ryan]. — Singapore: Wiley-Blackwell, 2011. — P. 217—218.

6. Allan G. Kinship / G. Allan // The concise encyclopedia of sociology / [edited by G. Ritzer and J. M. Ryan]. — Singapore: Wiley-Blackwell, 2011. — P. 338—339.

7. The concise encyclopedia of sociology / [edited by G. Ritzer and J. M. Ryan]. — Singapore: Wiley-Blackwell, 2011. — LII, 726 p.

8. Eeden-Moorefield B. van. Family diversity / B. van Eeden-Moorefield, D. H. Demo // The concise encyclopedia of sociology / [edited by G. Ritzer and J. M. Ryan]. — Singapore: Wiley-Blackwell, 2011. — P. 215—216.

9. The encyclopedia of sociology: New & updated / [senior advisor A.W. Frank, III]. — Guilford (Connecticut): DPG Reference, 1981. — 317 p.

10. Fjellman S.N. Kinship systems / S.N. Fjellman // The encyclopedia of sociology: New & updated / [senior advisor A.W. Frank, III]. — Guilford (Connecticut): DPG Reference, 1981. — P. 148.

11. Fjellman S.N. Marriage patterns / S.N. Fjellman // The encyclopedia of sociology: New & updated / [senior advisor A. W. Frank, III]. — Guilford (Connecticut): DPG Reference, 1981. — P. 164—165.

12. Hutter M. Family, history of / M. Hutter // The concise encyclopedia of sociology / [edited by G. Ritzer and J.M. Ryan]. — Singapore: Wiley-Blackwell, 2011. — P. 213—214.

13. Morgan D.H. J. Marriage / D.H. J. Morgan // The concise encyclopedia of sociology / [edited by G. Ritzer and J.M. Ryan]. — Singapore: Wiley-Blackwell, 2011. — P. 370—371.

14. Patterson C.J. Family relationships of lesbians and gay men / C.J. Patterson // Journal of Marriage and the Family. — 2000. — Vol. 62. — P. 1052—1069.

15. Swenson J.V. Family / J.V. Swenson // The encyclopedia of sociology: New & updated / [senior advisor A.W. Frank, III]. — Guilford (Connecticut): DPG Reference, 1981. — P. 109—110.

16. Swenson J.V. Marriage / J.V. Swenson // The encyclopedia of sociology: New & updated / [senior advisor A.W. Frank, III]. — Guilford (Connecticut): DPG Reference, 1981. — P. 163.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2011 р.

ПЕРЕДПЛАТА

ВИДАННЯ МОЖНА ПЕРЕДПЛАТИТИ З БУДЬ-ЯКОГО МІСЯЦЯ!

— ЧЕРЕЗ РЕДАКЦІЮ (ТЕЛ. 458-10-73);

— ЧЕРЕЗ ДП "ПРЕСА"
(У КАТАЛОЗІ ВИДАНЬ УКРАЇНИ);

— ЧЕРЕЗ ПЕРЕДПЛАТНІ АГЕНТСТВА: "САММІТ", "ІДЕЯ", "БЛІЦ ІНФОРМ", "KSS", "МЕРКУРІЙ", "ПРЕСЦЕНТР", "ВСЕУКРАЇНЬСЬКА ПЕРЕДПЛАТНА АГЕНЦІЯ", "ФЛОРА", "ПЕРІОДИКА", "КОБЗАР", "ДІАДА", "ДОНБАС ДЕ-ЮРЕ", "ДІЛОВА ПРЕСА", "ФАКТОР"